

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi doktori iskola

Dr. Máté-Tóth András

**Vallási kommunikáció és
vallásdiskurzus**

Doktori értekezés tézisei

Témavezető:

Prof. Dr. Horányi Özséb

Szeged

2011

Tartalom

Bevezető 3

Kommunikáció és vallás tudományelmélete 7

Kommunikációelmélet vallásfogalma 10

A sajátosan vallási 11

Vallásdiskurzus 12

Összefoglalás 13

Irodalom 16

Bevezető

A vallásról való beszéd Magyarországon és a különböző poszt-szocialista országokban viszonylag ritkán elemzett tematikája a szociológiának, kommunikációtudománynak és más tudományoknak is. Jóllehet a diskurzuselemzés a legkülönbözőbb egyéb társadalomtudományi témák kedvelt, sőt azt is mondhatjuk, divatos háttérelmélete, a vallásra vonatkozó diskurzus tárgyalása alacsony szinten van csak jelen. Disszertációmban arra teszek kísérletet, hogy relevánsnak tartott diskurzusszeleteket mutassak be a társadalom vallási dimenziójáról. A feladat meglehetősen összetett, ám bizonyos szűkítések alkalmazásával mégis kezelhetőnek tűnik.

Az első szűkítés a vallás fogalmára vonatkozik. A társadalom vallási dimenziójának körülhatárolása nem egyszerű, hiszen a vallás fogalmának is számos jelentése van. Számos szerző azonban – legyen itt elég William James Varieties-ére utalni – azt ajánlja, hogy a fogalom elméleti tágassága és sokfélesége ismeretében mégis mindig az adott kutatás számára alkossunk funkcionális vallásfogalmat. A vallásdiskurzus vonatkozásában ez azt jelenti: vallásnak azt tekintjük, amit a diskurzusban aktív felek vallásnak tekintenek. Munkánk leíró kíván lenni, nem valamely egyetemes vallásfogalom megalkotását célozza. Ugyanakkor a regionális behatárolás révén a vallásdiskurzusból előtűnő vallásfogalom speciális jellegzetessége kimutathatóvá válik.

A második szűkítés a kérdés felvetésére vonatkozik. Nem célom, hogy a vallási vagy vallási jellegű kommunikációnak és diskurzusnak valamiféle átfogó leírását adjam meg. Csupán a vallási kommunikáció elméleti alapfogalmainak tartalmát és egymáshoz való viszonyát szeretném meghatározni. Dolgozatomat a következő elméleti építőelemek bemutatásának és kísérletszerű kipróbálásának szentelem: Kezdetként a vallási kommunikáció tárgyának körülhatárolását végzem el, két oldalról közelítve meg. Először néhány jelentős valláselméletben mutatom meg, hogy a vallás mint olyan fogalmi körülhatárolása a tudományos vizsgálódásban mennyire az egyes szerzők, illetve iskolák elméleti keretei mentén zajlik. Olyan szerzőket választottam, akik elméleti

alapállása és a vallástudományon belüli szubdiszciplináris elhelyezkedése között több az eltérés, mint a hasonlóság. Az így nyert belátásokat, a vallásról való vallástudományi beszéd elméleti és módszertani alapvetéseit követve magából az eredményekből adódik, hogy a vallást kommunikációként fogjuk fel, méghozzá nem abban az értelemben, ahogyan a valláselmélet a kommunikációt érti, hanem éppen fordítva, ahogyan a kommunikációelmélet nagyjai a vallást értelmezik. Egyfajta kommunikációelméleti kontrasztálást végzek el, amelyben azt próbálom kimutatni, hogy a valláselmélet vallásfogalma és a kommunikációelmélet vallásfogalma mennyiben hasonlít és mennyiben különbözik. Mindezt azzal a céllal, hogy a kommunikáció és a vallás tudományos reflexiójának közös erőterében sikerüljön megragadni azt, amit sajátosan vallásinak nevezhetünk. A sajátosan vallási ugyanis nem azonos azzal, amit általában vallásnak tekint a közvélemény és a vallásról tudományos reflexió nélküli beszéd. Ahhoz, hogy érdemben vallásról gondolkodhassunk, nem a vallások öndefiníciójára alapozott fogalmakkal kell dolgoznunk, hanem tudományosan megalapozott fogalmakkal.

A vallás kommunikációelméleti és vallástudományi fogalmának kidolgozása után a kommunikáció egyik területére, a társadalmi diskurzusra koncentrálok, annak érdekében, hogy a vallásról való diskurzust adekvátan lehessen megragadni. Hasonlóan az első fejezethez, itt sem vállalkozhattam arra, hogy a diskurzuselméletek tágas sokaságát akár csak vázlatosan ismertessem. Helyette némi fogalmi tisztázást követően Ernesto Laclau és Chantal Mouffe kritikai diskurzus elemzését mutatom be részletesebben, s ennek az elméletnek és elemzési gyakorlatnak a fényében teszek kísérletet a vallással kapcsolatos diskurzus sajátosságainak megvilágítására. Laclau és Mouffe elmélete alapján arra a feltételezésre jutottam, hogy a vallásról való diskurzust az „üres jelölő” terminus technicusával sikerrel elemezhetjük. Hipotézisemet egy pilot study keretében sikerült igazolnom, amennyiben a Szcientológia Egyházzal kapcsolatos diskurzust a magyarországi írott sajtóban 2000 és 2010 között elemeztem, különös tekintettel arra a kérdésre,

hogy a szcientológiáról való nyilvános beszédben milyen artikulációk és hegemonia-törekvések fedezhetők fel.

A vallási kommunikációról és a vallás kritikai diskurzuselemző megközelítéséről szóló fejezet után térhettem rá a magyarországi vallásdiskurzus jellegzetességeinek bemutatására. Az elméleti fejezetekben nyert kritériumokat alkalmazva először a vallásról való beszéd különböző örökségeit mutatom be, melyek egyszerre vannak jelen a mai gondolkodásban. Az ötvenes évek előtti keresztényies, a vallásüldöző és ateista, majd a vallást felhasználó és ateista alapállások beidegződései és fogalmi készletei jelen vannak a vallásról való mai gondolkodásban és a társadalom vallási dimenziójának felfogásában és szabályozásában egyaránt.

A fentiekben vázolt tematikához, illetve kérdésfelvetéshez néhány megelőző kutatás során jutottam el, melyeket itt röviden szeretnék megemlíteni. A média és a vallási média iránti érdeklődésem kiinduló pontja a Bécsi Egyetemen szerzett doktorátusomhoz kapcsolódik. A gyakorlati teológia mellé egy másik teológiai diszciplínából is doktori szigorlatot kellett tennem. A morálteológiát választottam, melynek általános tematikáján túl egy speciális etikából is fel kellett készülni. A médiaetikát választottam, mert a nyolcvanas évek végén Magyarországon lezajlott média-boom lenyűgözött. Eligazodási támpontokat kerestem. Néhány évvel később Terestyéni Tamás meghívására részt vehettem egy konferencián, melynek a média-etika volt a tematikája. Olyan előadással akartam készülni, amely elsősorban nem valamely egyház médiamunkáját mutatja be, hanem a média teológiai, vallástudományi reflexiójával foglalkozik. Egyik fiatal kolléganőmmel, Andok Mónikával az elméleti megfontolásokat rövid elemzésben teszteltük, amelynek során ráláthattunk a katolikus egyház médiaértelmezésére és médiapolitikájára egyaránt. Közös tanulmányunk megjelent a konferencia előadásaiából szerkesztett Média-etika c. kötetben. (Máté-Tóth és Andok 1997) 1996-ban jelent meg a Katolikus Püspöki Kar „Igazságosabb és testvériesebb világot!” c. nagy társadalmi visszhangot kiváltó körlevele. A körlevélről elemzést készítettem,

melynek az volt az elsődleges kérdésfelvetése, hogy a szöveg megfogalmazásaiban a katolikus egyháznak milyen identitása bontakozik ki. A körlevélből kitűnő egyházi identitást egybevettem a II. Vatikáni Zsinat egyik enciklikájával, s azt állapíthattam meg, hogy míg a Magyarországon működő katolikus egyház vezetőségének identitásához kizárólagosan a tanítói identitás kapcsolódik, addig a világegyház vezető testületének identitásában a tanítói és a tanulói identitás egyaránt megjelenik. (Máté-Tóth 1998) Kisvártatva megjelent ugyanennek az egyháznak a családpasztorációról szóló körlevele, melyet az előbbihez hasonló kérdések mentén szintén elemeztem. (Máté-Tóth 2000) 2003-tól a Vallástudományi Tanszék országos vizsgálatot kezdett az ún. új vallási közösségekről. A kutatás egyik szekciója a vallási közösségek médiajelenléte volt. A több éven át tartó munkában bizonyos adatbázisokon statisztikai elemzést végeztünk a vallási és egyházi tematika jelenlétéről az írott sajtóban, továbbá kifejezetten a vallási közösségek megjelenéseinek elemzését végeztük el néhány országos napilap számos évfolyamában. Ugyanebben a kutatásban a Hit Gyülekezete sajtóban megjelenő identitását is vizsgáltuk. Ebben a kutatásban Juhász Valéria nyelvészsel dolgoztunk együtt. A nyelvészeti és vallástudományi megközelítésben egyaránt egyre erősebben jelent meg a diskurzus problematikája és a diskurzuselméleti megközelítés. (Máté-Tóth - Juhász 2007) E kutatással párhuzamosan a Bécsi Egyetemen több diplomamunkát és doktori disszertációt konzultáltam, melyek közül a legkiemelkedőbb a boszniai Drago Bojić munkája a bosnyák ferences sajtómunkáról, kiemelten pedig a rendtartomány Svjetlo riječi c. magazinjáról (Bojić 2009), valamint a még készülőben lévő elemzés a katolikus egyház jelenlétéről a szlovák bulvár sajtóban, melyet a szlovák Kristína Pavlovičová végez. Ezekben a kutatási és oktatási állomásokon keresztül, ezektől inspirálva született meg bennem az igény, hogy a kommunikációelméletben jobban elmélyüljek, és a vallási kommunikáció, illetve a vallásdiskurzus alapkérdéseivel mélyebben konfrontálódjak. Ennek eredményéről próbálok számot adni ebben a dolgozatban, részben kötődve az elmúlt húsz esztendő tematikájához, részben azokon túl is lépve.

Kommunikáció és vallás tudományelmélete

Áttekintve a vallásértelmezés négy XX. századi paradigmaticus koncepcióját (Otto, James, Buber, Luckmann) – bármennyire is önkényesnek tekinthető a válogatás –, a vallás és kommunikáció elemi egybefonódásával kapcsolatban megfogalmazható néhány következtetés, amelyek jelentős adalékul szolgálhatnak a sajátosan vallási kommunikáció elméleti megalapozásához.

A vallás egyik oldalról a személy vallása, másik oldalról a társadalom vallása. A két oldal szervesen összetartozik. A vallás élmény és tudás, amely a személy és a társadalom számára is kommunikált valóság. A vallás és a kommunikáció azonossága alapvetőbb, mint a kettő közötti különbség, amennyiben a vallást nem teológiai, hanem vallástudományi megközelítésben tárgyaljuk. Minden vallás kommunikáció, de nem minden kommunikáció vallás – hacsak Luckmann mentén nem alkotunk olyan tág vallásfogalmat, amelyben a két dimenzió közötti azonosság teljes.

Ha a kommunikáció felől közelítünk a valláshoz, akkor a vallásban megtaláljuk a közölhetetlen személyes vallási élmény magvát, s állíthatjuk, hogy ezen a ponton a vallás nem tekinthető kommunikációnak. Amennyiben azonban a kommunikáció (bármely) elméletében a kommunikáló személyt, az ágenst konstitutív elméleti elemnek tekintjük, akkor állítanunk kell, hogy az ágens identitása a nem kommunikálható sajátos élmény, amit vallási élménynek nevezhetünk, ugyanakkor minden személyközi és társadalmi kommunikáció feltétele az ágens személyes identitása. Vagyis ha nem is minden vallási kommunikáció, de nincs vallási nélkül kommunikáció.

A vallás kommunikáció révén keletkezik, jelenik meg és tölti be a társadalomban a maga értelmező, orientáló és áthagyományozó funkcióját. A vallás ugyanúgy alapvető kategória, mint a kommunikáció. A sajátosan vallási kommunikáció elsődleges jellegzetessége a feltétlenség tapasztalása és ennek a feltétlenség hagyományában történő értelmezése. Annak megtapasztalása és

megkonstruálása, ami felől nem rendelkezhetünk. A vallási kommunikáció kettéosztja a kulturális kozmoszt. Az ember illetékességét behatárolja.

A vallás és a kommunikáció antropológiai és kulturális alapkategóriaként való szemlélete a vallási kommunikáció vonatkozásában szükségképpen meg kell különböztesse az elsődleges és másodlagos értelemben vett vallásit. Az elsődlegesen vallási a személyes tapasztalat és objektivációja. A másodlagosan vallási halmazát mindazok a tények jelentik, amelyek az objektivációban nem rendelkeznek közvetlen személyes tapasztalati relációval. E kétféle vallási között nem minőségi a különbség, hanem dimenzionális.

A kommunikációelmélet számára, legalábbis abban a vonatkozásban, amikor a vallásról reflektál, a fentiekből az következik, hogy a vallásról való tudományos értekezésnek figyelembe kell vennie, hogy maga a vallás kifejezés nem egyszerűen valamilyen kulturális entitás szabatos megjelölése, fogalma. A vallás – amint a vallástudomány fenti képviselőinek munkásságából világosan kiténik – társadalom-, illetve kultúra-értelmező kategória, amelynek dimenzióit a vallástudomány képviselői dolgozzák ki – egymástól meglehetősen eltérő koncepciók alapján és eltérő eredményekkel. Abban a pillanatban azonban, amikor a vallásról való kommunikációelméleti reflexió elhagyja az egyszerű leírás szintjét, a vallás fogalma is problematikussá válik, s a kommunikációelméleti koncepció igényességét az fémjelzi, hogy a vallás tudományos tárgyalásának és valláselméleti fogalomkészletének figyelembevételével fejt ki szemléletét.

A kommunikációelmélet azonban egy további szempontból is gazdagodhat, illetve a vallással kapcsolatos tudományos reflexiót gazdagíthatja, ha a vallás szisztematikus kifejtésének elméleteit behatóbban tanulmányozza. Ez pedig az adott tudományos valláskonceptió mögött meghúzódó kommunikációs modellek elemzése és kibontása. Ennek a műveletnek az elvégzése túlmutat

a jelen munka lehetőségein, de utalásszerűen mégis hadd említsek meg néhány lehetőséget.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy különbség van az Otto, Buber, James és Luckmann valláskonceptiójában tetten érhető kommunikációs alapmintázat között. Az első három említett szerző két személy (egy immanens és egy transzcendens) közötti információtranszferáló kommunikációs modellt alkalmaz. Ebben a kommunikáció három eleme, az információ közlője, az információ maga és az információ címzettje, illetve recipiense egymástól különállóan szerepel, önmagában is elemezhető egyedi entitás. Luckmann valláskonceptiójával jelezhető a valláselmélet kommunikációs fordulata, ahol már a két személy egymást alkotó jellegzetességének dinamikája tárgyalódik. Ám itt is megmarad az elmélet a két személy közötti egymásra hatás viszonyrendszerében.

Majd csak a kommunikációelmélet diskurzussal foglalkozó szerzői érnek el oda, hogy a vallásról való tárgyalásukban túllépjenek a dia-logikus alapmintázaton, és a társadalom kommunikációját elemezzék, benne a vallási kommunikációval mint a társadalmi kommunikáció egyik dimenziójával. A következőkben ebben az irányban folytatom a vallás és kommunikáció fogalma és elméletei egymásra hatásának, egymáshoz való viszonyának bemutatását, amit az eddig kifejtettekhez viszonyítva kommunikációelméleti kontrasztálásnak neveztem el.

Dolgozatom e fejezetének alapkérdésére válaszolva a kommunikáció participációra alapozott elmélete alapján az foglalható össze, hogy az elmélet következetes logikával szisztematizálja a vallási kommunikáció alapvető jellegzetességeit, belefoglalva azt minden másra érvényesített alapvető kommunikációs sémába. Ugyanakkor a kifejezetten a transzcendens tematizálásának vonatkozásában a közösség szerepének átfogó érvényesítése mellett olyan teológiai jellegű elméleti elemeket is inkorporál, amelyekre már nem érvényesíthető a (vallás)fenomenológiából ismert *epoché* kritériuma.

Kommunikációelmélet vallásfogalma

A három kommunikációelmélet és ezek vallás-tárgyalásának bemutatása után megfogalmazhatjuk, hogy a vallásnak mint olyannak – a magam szóhasználata szerint a vallásinak – speciális szerepe van az elméletekben. Mindhárom elmélet a maga saját logikáját követve a vallásnak olyan szerepet ad, amelyet más valóságszeleteknek, kulturális entitásoknak nem. Ennek a szerepnek a megfogalmazását, körülírását az egyes szerzőknél fentebb már bemutattam. Itt csak annyit kell összefoglalólag kiemelni, hogy a kommunikációelmélet maga a vallási-nak saját tartalmat ad, filozófiai fogalommal élve a vallást tételezi. Ezek az elméletek részben ugyan utalnak a vallástörténet vagy a vallásfenomenológia „adataira”, elsősorban azonban nem ezeket listázzák, hanem ezekre alapozva, de még inkább ezektől eltávolodva egyfajta meta szintű vallásfogalmat alkotnak. Ebből a szempontból a tudományos eljárás logikájának megfelelően a vallás fogalma számukra is társadalmelemző fogalommá válik, ám a vallás fogalmával kapcsolatos vallástudományi elméletalkotás hagyományai csak részlegesen jelennek meg szemléletükben.

A három bemutatott szerző közül Habermas és Luhmann munkássága egyértelműen a funkcionális megközelítés dominál. Ebből fakadóan az ő vallásfogalmuk is szükségképpen funkcionális lesz. A vallásnak a saját rendszerük szerint juttatnak valamely funkciót, s azok a kutatók, akik a vallást az ő elméletük alapján kutatják, a vallás társadalmi szerepére vonatkozóan tudnak adatokat gyűjteni, illetve rendszerezni. A vallásról azonban nem csupán funkcionális megközelítésben tárgyalnak a különböző elméletek, hanem szubsztanciális megközelítésben is. Utóbbi nem arra koncentrál, hogy milyen szerepet tölt be valami a társadalomban, amit valamely elmélet alapján vallásként azonosíthatunk, hanem arra, hogy az adott vallás mit állít önmagáról, illetve a vallások sokféleségében hogyan lehet beazonosítani bizonyos közös elemeket, melyek összessége feljogosít egyetemes vallásfogalom alkotására. Amely azután lehetőséget ad arra, hogy vallásokat általa összehasonlítsunk,

kategorizáljunk, illetve a vallást és a nem-vallást egymástól szabatosan megkülönböztessük. A szubsztanciális vallás-megközelítés ezekkel a dimenziókkal nem foglalkozik, amint fordítva is igaz, a szubsztanciális vallás-megközelítés sem a társadalom felől közelít a vallásra, hanem a vallást önmagában vizsgálja.

A kommunikációelmélet számára fontos, hogy a funkcionális vallásfogalom mellett, mintegy elméleti és gyakorlati provokáció gyanánt (a *pro vocare* alapján ki-hívást, megszólítást és nem bosszantást jelent!) a szubsztanciális vallás-megközelítés eredményeit is bevonja reflexiójába. A fent ismertetett kommunikációelméletek közül erre Horányi Özséb elmélete tesz kísérletet, amint fentebb már megfigyelhettük. A vallási vallás és kommunikáció fogalmának egymásra hatása és a kommunikációelmélet funkcionális megközelítéseinek tárgyalása után tehát szükséges a vallást mint olyant tárgyalni, az eddig mondottakat figyelembe véve, de egy lépéssel előbbre is lépve.

A sajátosan vallási

Ebben a fejezetben a sajátosan vallási fogalmát, ismérveit és legfőbb dimenzióit tekintetem át. A vallási kommunikáció tárgyalásakor – ha összegezni akarom, hol tart a gondolatmenet – először a vallás és kommunikáció fogalmát vetítettem egymásra, majd a sajátosan vallási fogalmát mutattam be. A társadalmi kommunikáció vizsgálatában a diskurzus vizsgálata egy további lehetőséget kínál, hogy a vallásnak a társadalomban való jelenlétét a kommunikációtudomány fogalomkészletének és elméleti összefüggéseinek eszközeivel mélyebben megérthessük. A vallási kommunikáció, illetve a társadalmi kommunikáció vallási dimenzió értelmezése számára a diskurzuselemzés alapú megközelítés sajátos lehetőségeket biztosít. Elsősorban is a személytől személyig terjedő kommunikációs alaplogika helyett a társadalmi csoportok, hagyományok, referenciák és viszonyok alaplogikájára épít. Másrészt kiemelten alkalmas arra, hogy a mindennemű társadalmi kommunikációban nyíltan vagy rejtetten jelen lévő hatalmi dimenzióra ráláthassunk. Ezért a következő

lépésben a diskurzuselméletek kerülnek szóba, különös tekintettel a kritikai diskurzuselméletre. Ezen megközelítés nyitja meg az utat arra, hogy a kortárs magyar, illetve tágabban kelet-közép-európai társadalmak vallási dimenzióit mélyebben elemezhessük.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a diskurzuselemzés – jelen esetben Laclau és Mouffe elméletének diskurzus modellje – a sajátosan vallásit üres jelölőnek látja. A szcientológiával kapcsolatos sajtóanyag elemzése meggyőzően bizonyította, hogy a vallás a kortárs Magyarországon felfogható olyan jelölőnek, amelynek az átmenet társadalmában az a szerepe, hogy általa kialakuljanak, illetve megváltozzanak a különböző társadalmi csoportok öndefiníciói, és még inkább növekedjék a társadalmi kohézió, valamint stabilizálódjék a politikai erők által vívott küzdelemben a hegemonia.

Vallásdiskurzus

A vallási kommunikáció és sajátosan vallási tárgyalása után most a diskurzuselmélet alapján történő vallásértelmezés alapelemeit vizsgáló fejezet végére érve a két fejezet kommunikációelmélet vonatkozásában megfogalmazható eredményét is összefoglalhatjuk. Amint a vallási kommunikációval kapcsolatosan láthattuk, hogy a vallás funkcionális tárgyalása nem vezethet teljes fogalmi önkényhez, hanem tekintetbe kell vegye a sajátosan vallásit, és ennek valláselméleti felfogásaira kritikus figyelemmel reflektálnia kell, ugyanezt a diskurzuselmélet vonatkozásában is megfogalmazhatjuk, hiszen a diskurzuselméletek is szükségképpen a funkcionális megközelítést végzik. A társadalom vallási mezőjének diskurzusként való vizsgálata azonban még erőteljesebben felhívja a figyelmet arra, hogy a vallást ugyan a vallási révén bizonyos értelemben egyetemlegesen is definiálhatjuk, ugyanakkor a vallás mindig valamely diszkurzív fogalmi és erőviszonyok között jelenik meg, s emiatt minden korban és minden kulturális régióban sajátosan. A kommunikáció elmélete ebből a szempontból is úgy tekinthet a vallásra, mint sajátos dimenzióra, amely nem pusztán ennek a dimenzióknak a belső dinamikájába enged betekinteni,

hanem a társadalom egésze hegemoniatörekvéseinek folyamataiba is. (Vö. Billings 1994)

Összefoglalás

Dolgozatom végére érve, szeretném a nyert belátásokat röviden összefoglalni, továbbá valamelyes kitekintést adni a további feladatokról. A munka elején abból a kérdésből indultunk ki, hogy a vallási kommunikáció tárgyalásakor milyen kommunikáció- és főképpen milyen vallás-fogalommal kell dolgozni. A vallás általános leíró és a vallási speciális értelmező fogalmának különválasztása után megállapíthattuk, hogy a vallási és a kommunikatív fogalma bizonyos értelemben és elméleti feltételek mellett csereszabatos, vagyis ugyanannak a társadalmi és kulturális jelenségnek a leírására szolgál. A kettő különbsége nem a leírt valóságselet tárgya révén jelenik meg, hanem a mögöttük álló elméleti megközelítések különbözősége nélkül. Ezáltal a vallási fogalmát a kommunikációelmélet fogalmi készletébe integrálhatóvá tettük. Ráláthattunk arra, hogy a vallástudomány klasszikus szerzői és a kommunikációelmélet nagyjai lényegében hasonló absztrakciós eljárással tárgyalják a vallás fogalmát, ugyanakkor arra is, hogy a funkcionális megközelítések közös jellegzetessége miatt a vallást mint *sui generis* valóságot figyelembe kell venni. Ez a megállapítás igaz a valláselmélet modernebb képviselőire is, és igaz a kommunikációelméletre is. A *sui generis* vallás a feltétlenül való implicit vagy explicit hivatkozásban ragadható meg, amennyiben a társadalmi kommunikáció oldaláról közelítünk hozzá. Ez a megközelítés a vallásos ember és a vallásos közösségek nyelvi öndefiníciójára és megnyilatkozására koncentrál, s nem tárgyalja közvetlenül a vallások másik jelentős oldalát, a rituális gyakorlatot. A rítusok kultúrantropológiai elemzése azonban ugyanerre az eredményre vezet, a feltétlenül történő hivatkozás szimbolikus meglétére.

A diskurzuselméletek egyfajta elméleti madártávlatból tekintenek a társadalomra, és így kísérelik meg annak dinamikáját megragadni és elméleti keretet felállítva értelmezni. Ebben a megközelítésben a vallás tekinthető a társadalom egyik diszkurzív

terének, amely önmagában is vizsgálható. A bemutatott szakirodalomban azonban egy másik vallás-értelmezés is megjelent, amely a vallást mint olyat a társadalmi diskurzus egyik alapelemének látja. Olyan eszköznek, amely mentén a különböző érdekcsoportok öndefiníciója lehetővé válik, a folyamatosan változó (politikai) nyilvánosság területén a bonyolult erőviszonyok kezelhetővé egyszerűsödnek, s utat engednek az új hegemonia számára. Ahhoz, hogy a vallás betöltse ezt a szerepet, olyan vallásfogalomra van szükség, amely alacsony szinten definiált. A vallás ebben a diskurzusfelfogásban üres jelölő, olyan eszköz, amelyről való beszéd alkalmas a fenti funkció betöltésére. Azonban itt is fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a diskurzuselmélet vallásfogalma is ki van téve az önkényes fogalomalkotásnak, ezért szükséges, hogy a magukat vallásosnak tartók, illetve a vallási közösségek intézményes autodefinícióját is figyelembe vegye. Ugyanakkor ellenkező irányban is lehetséges érvelni, a vallásos személyek és a vallási intézmények képviselői tudatában kell legyenek, hogy társadalmi diskurzus akkor közelíthet saját megfogalmazott identitásukhoz, ha ebben a diszkurzív folyamatban maguk is adekvátak és aktívak.

A vallással kapcsolatos diskurzus a mai kelet-közép-európai országokban, de Magyarországon bizonyosan sajátos egyidejű egyidejűtlenséget mutat. Az elmúlt évszázad különböző, vallásra vonatkozó alapállásainak öröksége egyszerre található meg a mai vallásdiskurzusban. Ezek vizsgálata mentén jól körülhatárolhatónak tűnnek azok a társadalmi csoportok és érdekek, amelyek egy-egy örökséghez ragaszkodva beszélnek a nyilvánosság előtt a vallásról.

Úgy remélem, hogy dolgozatomban kellő megalapozottsággal és körültekintéssel sikerült a vallási kommunikáció és vallásdiskurzus témakörét körüljárnom, amellyel magyar nyelven először történt kísérlet e kommunikációelméleti témakör bővebb tárgyalására. A dolgozat lezárásakor még inkább tudatában vagyok annak a rendkívül izgalmas kihívásnak, ami a mai vallásdiskurzus területén további kutatások folytatására vonatkozik. Az elmúlt

húsz esztendő alatt lezajlott néhány nagy társadalmi és média-érdeklődést kiváltó, vallással kapcsolatos vita, melyek diskurzuselméleti megközelítésben való elemzése fontos lenne. Ilyenek az 1991-es vita a „kötelező hitoktatás”-ról, később az egyházfinanszírozásról és kárpótlásról, a vallásszabadság törvényi szabályozásáról, az egyházi ügynökökről, valamint a legutóbbi időkben bizonyos vallási fogalmak politikai használatáról folyó viták, hogy csak a leglényegesebbnek tűnőket említsem. E témakör árnyalt feltárása nemcsak tudományos nyereséggel kecsegtethet, hanem hozzájárulhat a vallással kapcsolatos alapvető társadalmi közmegegyezés kialakulásához.

Irodalom

- Antes, Peter (2004): *New Approaches to the Study of Religion I-II*. Berlin: de Gruyter.
- Arens, Edmund (2009): Jürgen Habermas és új tisztelői. A filozófus 80. születésnapjára. *Mérleg* (1).
- Arens, Edmund és Peukert, Helmut (1995): *Anerkennung der anderen – eine theologische Grunddimension interkultureller Kommunikation ; [Helmut Peukert zum 60sten Geburtstag]*. 2. kiad. Freiburg im Breisgau; Wien: Herder.
- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas, Zoltán. Budapest: Atlantisz.
- — — (2004): *Religion und kulturelles Gedächtnis: zehn Studien*. C.H.Beck.
- Bader, Armin (1990): Die Bedeutung der X-Erfahrung in der humanistischen Psychoanalyse. Für ein ganzheitlich erweitertes Selbstverständnis von Wissenschaft In *Wissenschaft vom Menschen*. Münster: LIT-Verlag 40–55.
- Bell, Catherine M. (1983): *Medieval Taoist ritual mastery a study in practice, text and rite*. microform Microfilm.
- — — (1992): *Ritual theory, ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- — — (2007): *Teaching ritual, AAR teaching religious studies series*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Bell, Catherine M. és Aslan, Reza (2009): *Ritual : perspectives and dimensions*. New York: Oxford Univ Pr.
- Bellah, Robert N. (1967): Civil Religion in America. *Daedalus* 96:1–21.
- Bellah, Robert N. és Hammond, Phillip E. (1980): *Varieties of civil religion*. San Francisco: Harper & Row.
- Berger, Peter L. (1967): *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.
- — — (2010): *Between relativism and fundamentalism: religious resources for a middle position*. Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans Pub. Co.
- Besecke, Kelly (2001): Speaking of Meaning in Modernity: Reflexive Spirituality as a Cultural Resource. *Sociology of Religion* 62 (3):365–381.
- — — (2005): Seeing Invisible Religion: Religion as a Societal Conversation about Transcendent Meaning. *Sociological Theory* 23 (2):179–196.
- Billings, Dwight B. és Scott, Shaurna L. (1994): Religion and Political Legitimation. *Annual Review of Sociology* 20:173–202.
- Bognár, Bulcsu. (2008): Vallás, egyház és a média kapcsolata. Review of Reviewed Item. *Vigilia* (9), <http://www.vigilia.hu/2008/9/bognar.htm>.
- Bojic, Drago (2009): *Die katholische Presse in Bosnien und Herzegowina* *französisches Monatsmagazin „Svjetlo rijeci“ [Dissertation Wien]*.
- Browning, Don S. és Fiorenza, Francis Schüssler (1992): *Habermas, modernity, and public theology*. New York: Crossroad.
- Buber, Martin (1999): *Gottesfinsternis*. 2. Aufl. kiad. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus.
- Cancik, Hubert, Gladigow, Burkhard, Laubscher, Matthias és Kohl, Karl-Heinz (1998): *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Castells, Manuel (2005–2007): *Az információ kora : gazdaság, társadalom és kultúra*. Budapest: Gondolat.

- Csikós, Csaba. (2006): Nyolc boldogtalanság. Review of Reviewed Item. *Egyházforum* (5), http://www.egyhazforum.hu/folyoirat/2005_6/nyolc_boldogtalansag_teljes.htm.
- Csiszár, Esztella. (2010): Rasid Ganúsi és a tunéziai iszlamista mozgalom diskurzuselméleti megközelítése. Review of Reviewed Item., <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DBAJEF>.
- Dijk, Teun A. van (1977): *Text and context: explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. 1. publ. kiad. London [u.a.]: Longman.
- — — (1981): *Studies in the pragmatics of discourse*. The Hague [u.a.]: Mouton.
- — — (1984): *Prejudice in discourse*. Amsterdam [u.a.]: Benjamins.
- — — (1985): *Discourse and communication: new approaches to the analysis of mass media discourse and communication*. Berlin [u.a.]: <<de>> Gruyter.
- — — (1985): *Discourse and literature*. Amsterdam [u.a.]: Benjamins.
- — — (1985): *Handbook of discourse analysis*. London ; Orlando: Academic Press.
- — — (1988): *News as discourse*. Hillsdale, NJ [u.a.]: Erlbaum.
- — — (2008): *Discourse and context: a sociocognitive approach*. 1. publ. kiad. Cambridge [u.a.]: Cambridge Univ. Press.
- — — (2008): *Society and discourse: how social contexts influence text and talk*. 6. impr. kiad. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, Teun A. van és Kintsch, Walter (1983): *Strategies of discourse comprehension*. 1. print. kiad. New York, NY [u.a.]: Acad. Press.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái – a totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Ford. Vargyas, Zoltán és Gábor Vargyas, *Kultúrák keresztútján*. Budapest: L'Harmattan.
- Ernst, Carl W. és Martin, Richard C. (2010): *Rethinking Islamic studies : from orientalism to cosmopolitanism, Studies in comparative religion*. Columbia, S.C.: University of South Carolina Press.
- Evans-Pritchard, E. E. (1937): *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*. Oxford,: The Clarendon Press.
- — — (1940): *The Nuer, a description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*. Oxford,: At the Clarendon press.
- Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok: a társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török, Gábor. Budapest: Osiris.
- Fromm, Erich (1995): *Pszichoanalízis és vallás*. Ford. Szigeti, Miklós G. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fromm, Erich és Funk, Rainer (1981): *Gesamtausgabe in zwölf Bänden. Religion*. Fotomech. u. korr. Nachdr. d. Gesamtausg. 1980–81. kiad. 12 köt. Köt. 6. Stuttgart: Dt. Verlags-Anstalt.
- Geréby, György (2005): Joseph Ratzinger és Jürgen Habermas vitája. *Holmi* (November).
- Habermas, Jürgen (1987): *The philosophical discourse of modernity : twelve lectures, Studies in contemporary German social thought*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- — — (1988): *Nachmetaphysisches Denken. Philosophische Aufsätze*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- — — (1992): *Nachmetaphysisches Denken – philosophische Aufsätze*. 1. kiad. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- — — (2001): Hit, tudás – megnyitás. *Nagyvilág* 46 (12).
- Habermas, Jürgen és Mendieta, Eduardo (2002): *Religion and rationality : essays on reason, God, and modernity*. 1st MIT Press. kiad., *Studies in contemporary German social thought*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Habermas, Jürgen és Ratzinger, Joseph (2005): A szabadelvű állam politika előtti morális alapjai. Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger eszmecsereje a müncheni Katolikus Akadémián 2004. január 19-én *Holmi* (November).
- Heiler, Friedrich (1920): *Das Gebet*. 2. kiad. München: Ernst Reinhardt.
- — — (1969): *Das Gebet; eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. Unveränderter Nachdruck nach der 5. Aufl. mit Literaturergänzungen. kiad. München: Reinhardt.
- Hooke, S. H., Deedes, C. N. és Burrows, E. R. (1935): *The labyrinth, further studies in the relation between myth and ritual in the ancient world*. London, New York: Macmillan.
- Horányi, Özséb. Szerk. (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest: AKTI ;Typotex.
- Jäger, Siegfried (2008): *Wie kritisch ist die Kritische Diskursanalyse? : Ansätze zu einer Wende kritischer Wissenschaft*. 1. Aufl. kiad., *Edition DISS*. Münster: Unrast.
- — — (2009): *Kritische Diskursanalyse : eine Einführung*. 5., gegenüber der 2., überarb. und erw. (1999), unveränd. Aufl.. kiad., *Edition DISS* ; Münster: UNRAST-Verl.
- James, William (2008): *The varieties of religious experience : a study in human nature*, *Routledge classics*. London ; New York: Routledge.
- Kippenberg, Hans G. (1995): *Lokale Religionsgeschichte*. Marburg: Diagonal-Verl.
- Knoblauch, Hubert (1999): *Religionssoziologie, Sammlung Göschen* ;. Berlin [[u.a.]: de Gruyter.
- Korpics Márta, Szilczl Dóra. Szerk. (2007): *Szagrális kommunikáció: a transzcendens mutakozása*. Budapest: Typotex.
- Kuhn, Gabriel (2008): Zum politischen Stellenwert poststrukturalistischer Theorie. In *Wie kritisch ist die Kritische Diskursanalyse? Ansätze zu einer Wende kritischer Wissenschaft*, Szerk. Jäger, Siegfried. Münster: DISS Unrast 44–56.
- Lacan, Jacques (1981): *The language of the self : the function of language in psychoanalysis*. Ford. Wilden, Anthony. Johns Hopkins paperbacks. kiad. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lacan, Jacques, Ragland-Sullivan, Ellie és Bracher, Mark (1991): *Lacan and the subject of language*. New York: Routledge.
- Laclau, Ernesto (1981): *Politik und Ideologie im Marxismus: Kapitalismus – Faschismus – Populismus ; mit einem Anhang „Populistischer Bruch und Diskurs“* (1979). Berlin: Argument-Verl.
- — — (1994): *The Making of political identities, Phronesis*. London ; New York: Verso.
- — — (1995): Subject of Politics, Politics of the Subject. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 7 (1):146–156.

- — — (1995): „The Time Is out of Joint”. *Diacritics* 25 (2):86–96.
- — — (2007): *Emanzipation und Differenz*. Unveränd. Nachdr., 2. unveränd. Aufl. kiad. Wien: Turia + Kant.
- Laclau, Ernesto és Mouffe, Chantal (2006): *Hegemonie und radikale Demokratie: zur Dekonstruktion des Marxismus*. Dt. Erstausg., 3. Aufl. kiad. Wien: Passagen-Verl.
- Lang, Bernhard (1998): Ritual - Ritus. In *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Szerk. Cancik, Hubert, Burkhard Gladigow, Matthias Laubscher és Karl-Heinz Kohl. Stuttgart: Kohlhammer 442–458.
- Lohfink, Gerhard (1993): *Wem gilt die Bergpredigt? zur Glaubwürdigkeit des Christlichen*. Neuausg. kiad. Freiburg i. Br. ; Wien [u.a.]: Herder.
- Luckmann, Thomas (1963): On Religion in Modern Society: Individual Consciousness, World View, Institution. *Journal for the Scientific Study of Religion* 2 (2):147–162.
- — — (2002): Moral Communication in Modern Societies. *Human Studies* 25 (1):19–32.
- — — (2008): Konstitution, Konstruktion: Phänomenologie, Sozialwissenschaft. In *Phänomenologie und Soziologie* 33–40.
- Máté-Tóth, András (1998): Tanuló egyház. A szociális körlevél pasztorálteológiai olvasata. In *Studia religiosa. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*, Szerk. Máté-Tóth András és Mária Jahn. Szeged: Bába és tsa. 71–77.
- — — (2000): A Családkörlevél pasztorálteológiai olvasata. In *A család*, Szerk. Hamp, Gábor és Gábor Kelemen. Budapest: Balassi 24–31.
- — — (2008): Teológia és vallástudomány. In *Acta Studiorum Religionis*, Szerk. Máté-Tóth, András és Marian Kovács. Szeged: Bába és Tsa. 92–124.
- Máté-Tóth, András és Andok, Mónika (1997): Egyházi médiakritika teológiai kritikája. In *Médiakritika*, Szerk. Tamás, Terestyéni. Budapest: Osiris 115–132.
- Máté-Tóth, András és Juhász, Valéria (2007): *Vallási közösségek az írott sajtóban. Kvantitatív és kvalitatív elemzések*. Szeged: JATE Press.
- Mayring, Philipp (2003): *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. 8. kiad. Köt. 8229, UTB. Weinheim: Beltz.
- McCormack, William (1958): The Forms of Communication in Viraśaiva Religion. *The Journal of American Folklore* 71 (281):325–335.
- McCutcheon, Russell T. (1997): *Manufacturing religion : the discourse on sui generis religion and the politics of nostalgia*. New York: Oxford University Press.
- Mensching, Gustav (1996): *Toleranz und Wahrheit in der Religion*. Weimar u.a.: Wartburg-Verl.
- Meyer, William J. (1995): Private Faith or Public Religion? An Assessment of Habermas's Changing View of Religion. *The Journal of Religion* 75 (3):371–391.
- Michaels, Axel (1997): *Klassiker der Religionswissenschaft. Von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*. München: C. H. Beck.
- Otto, Rudolf (1991): *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München: Beck.
- — — (1997): *A szent : az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Budapest: Osiris.

- Pannenberg, Wolfhart (1998): *Mi az ember? Korunk antropológiája a teológia fényében.* Ford. Boros, István, Csaba László Gáspár és Mónika Váradi. Kalocsa: Egyházforum.
- Peukert, Helmut (1988): *Wissenschaftstheorie – Handlungstheorie – fundamentale Theologie. Analysen zu Ansatz und Status theologischer Theoriebildung.* 2. Aufl. kiad. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Peukert, Helmut és Böckle, Franz (1969): *Diskussion zur „politischen Theologie“.* Mainz: Matthias-Grünwald-Verl.
- Rappaport, Roy A. (1999): *Ritual and Religion in the Making of Humanity.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, Paul (1967): *The symbolism of evil.* [1st. kiad., *Religious perspectives*, v. 17. New York: Harper & Row.
- — — (1976): *Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning.* Fort Worth: Texas Christian University Press.
- Riesebrodt, Martin (1990): *Fundamentalismus als patriarchalische Protestbewegung: amerikanische Protestanten (1910–28) und iranische Schiiten (1961–79) im Vergleich.* Tübingen: Mohr.
- — — (2007): *Cultus und Heilsversprechen – eine Theorie der Religionen.* München: Beck.
- Ritter, Joachim és Gründer, Karlfried (1992): *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* Köt. 8. Basel: Schwabe & CO AG.
- Rothberg, D. J. (1986): Rationality and religion in Habermas' recent work: some remarks on the relation between critical theory and the phenomenology of religion. *Philosophy & Social Criticism* 11 (3):221–243.
- Schiffrin, Deborah, Tannen, Deborah és Hamilton, Heidi Ehernberger. Szerk. (2001): *The handbook of discourse analysis, Blackwell handbooks in linguistics.* Malden, Mass.: Blackwell Publishers.
- Schulz von Thun, Friedemann és Ruppel, Johannes (2003): *Miteinander reden: Kommunikationspsychologie für Führungskräfte.* 5. Aufl. kiad. Reinbek: Rowohlt Taschenbuch Verl.
- Segal, Robert A. (2005): James and Freud on mysticism. In *William James and the varieties of religious experience : a centenary celebration*, Szerk. Carrette, Jeremy R. London ; New York: Routledge 124–149.
- Simmel, Georg és Rammstedt, Otthein (1992): *Soziologie : Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* 1. Aufl. kiad., *Gesamtausgabe / Georg Simmel.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Six, Clemens (2004): *Religiöser Fundamentalismus : vom Kolonialismus zur Globalisierung, Querschnitte .* Innsbruck [u.a.]: Studien Verl.
- Smelser, Neil J. és Baltes, Paul B. (2001): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences.* 1st. kiad. 26 köt. Amsterdam, New York: Elsevier.
- Spiro, Melford E. (1970): *Buddhism and society; a great tradition and its Burmese vicissitudes.* New York: Harper & Row.
- Srubar, Ilja (2007): Mannheim diskurzuselemzése. *Világosság* (7-8):47–57.
- Stuckrad, Kocku von. Szerk. (2007): *The Brill dictionary of religion.* 4 köt. Leiden, Boston: Brill.

- Takács, Ferenc. (2010): Dingidungi? Undi Dundi? (Lewis Carroll: Aliz kalandjai Csodaországban és a tükör másik oldalán). Review of Reviewed Item. *Mozgóvilág* (május), <http://mozgovilag.com/?p=3376>.
- Thomassen, Einar (2010): *Canon and canonicity : the formation and use of scripture*. Copenhagen: Museum Tusulanum.
- Tomka, Miklós. (1996): Egyház és kommunikáció. Mely rétegekkel kommunikál a magyar egyház? Review of Reviewed Item. Európai szemmel, http://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kc_002.html#f2.
- Torfin, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau-Mouffe-féle posztstrukturalizmus. *Politikatudományi Szemle* (4):149–153.
- Turner, Bryan S. (2008): Religious Speech. *Theory, Culture & Society*:219–235.
 – – – (2010): *The new Blackwell companion to the sociology of religion, Blackwell companions to sociology*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Turner, Victor Witter (1967): *The forest of symbols; aspects of Ndembu ritual*. Ithaca, N.Y.; Cornell University Press.
- Turner, Victor W. (1969): *The ritual process: structure and anti-structure, The Lewis Henry Morgan lectures, 1966*. Chicago.; Aldine Pub. Co.
- Tyrell, Hartmann, Krech, Volkhard és Knoblauch, Hubert (1998): *Religion als Kommunikation, Religion in der Gesellschaft*. Würzburg: Ergon.
- Van Leeuwen, Theo (2008): *Discourse and practice : new tools for critical discourse analysis, Oxford studies in sociolinguistics*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Vermes, Pamela (1977): Man's prime peril : Buber on religion. *Journal of Jewish Studies* 28 (1):72-78.
- Waardenburg, Jacques (1986): *Religionen und Religion*. Berlin/ /New York: Walter de Gruyter.
- Wallace, Anthony F. C. (1966): *Religion, an anthropological view*. New York.: Random House.
- Weber, Georg és Nassehi, Armin (1997): *Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte ; Georg Weber zum 65. Geburtstag*. Köln ; Wien [u.a.]: Böhlau.
- Weber, Max (1976): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss d. verstehenden Soziologie*. 5., rev. Aufl. kiad. 2 köt. Tübingen: Mohr.
- Weiß, Volker (2007): *Herrschaftsverhältnisse und Herrschaftsdiskurse. Essays zur dekonstruktivistischen Herausforderung kritischer Gesellschaftstheorie*. Münster: Lit.
- Wodak, Ruth és Chilton, Paul A. (2005): *A new agenda in (critical) discourse analysis : theory, methodology, and interdisciplinary, Discourse approaches to politics, society, and culture.*. Amsterdam ; Philadelphia: J. Benjamins.
- Wodak, Ruth és Koller, Veronika (2008): *Handbook of communication in the public sphere, Handbooks of applied linguistics*. Berlin ; New York: Mouton de Gruyter.
- Wodak, Ruth és Meyer, Michael (2009): *Methods of critical discourse analysis*. 2nd. kiad., *Introducing qualitative methods*. London ; Thousand Oaks [Calif.]: SAGE.

Máté-Tóth András

Woolley, Donald Patrick (2008): *Perceptions of the Presidency: Civil Religion and the Public's Assessment of Candidates and Incumbents*. Saarbrücken: VDM Verlag.

Yilmaz, Ferruh (2006): *Religion As Social Ontology: The Muslim Immigrant In (Danish) Public Discourse*. In *Annual meeting of the International Communication Association*. Dresden, Dresden International Congress Centre.

Zank, Michael (2006): *New perspectives on Martin Buber*. Mohr Siebeck.